

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

VƏNƏND KƏNDİ: TARİXİ, ABİDƏLƏRİ

Məqalədə Ordubad rayonundakı Vənənd kəndinin tarixindən və kəndin ərazisindəki tarix-mədəniyyət abidələrindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, əsası eramızın əvvəllərində Azərbaycana gələn Volqa bulqarları tərəfindən qoyulan Vənənd kəndi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlər dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan Vənənd kəndində indiyədək bir Came məscidi, bir neçə məhəllə məscidi, bir sufiliklə bağlı mərkəz, möhtəşəm qəbiristanlıq, çoxlu epiqrafik abidə – müsəlman kitabəsi gəlib çatmışdır. Məqalədə həmin abidələr, xüsusilə müsəlman epiqrafikası abidələri haqqında yığcam məlumat verilir, onların tarix-mədəniyyət abidəsi kimi əhəmiyyəti açıqlanır:

Açar sözlər: *Naxçıvan, Ordubad, Vənənd, məscid, qəbiristanlıq, kitabə.*

Tarixin müəyyən çağlarında bir sıra türk tayfalarının Azərbaycana köç etməsi, orada məskunlaşması və yaşaması faktı tarixşünaslıqda heç bir şübhə doğurmur. Belə tayfalardan biri də Bulqar türkləridir. Qaynaqların şahidliyinə görə, Volqa sahillərində yaşayan Bulqar türkləri eramızın əvvəllərində bir neçə mərhələdə Qafqaz sıra dağlarını keçərək ərazimizə gəlmiş və orada məskunlaşmışlar. Bu faktı yazılı mənbələr, epiqrafik faktlar və s. təsdiq etdiyi kimi toponimlər də sübut etməkdədirlər. Bulqar türkləri ərazimizə gələrək bir çox yaşayış yerlərində məskunlaşmaqla bərabər, özləri yeni yaşayış məskənləri də salmışlar. Belə yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvanın Ordubad bölgəsindəki Vənənd kəndidir.

Vənəndçayın sahilində, Ordubad şəhərindən 17 km şimal-qərbdə yerləşən Vənənd kəndi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Ordubad bölgəsinin digər yerlərində, Vənənd kəndinə yaxın ərazilərdə, o cümlədən Xaraba Gilan şəhər yerində, I Sumbatan, II Sumbatan, Plovdağ yaşayış məskənlərində, Qaratəpə kurqanında, Mərdangölü, Muncuqlutəpə və Dəlmə nekropollarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiq edirlər ki, bu ərazilərdə eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından eramızın əvvəllərində olan dövrdə yaşayış olmuşdur.

Vənənd kəndinin daxil olduğu Ordubad bölgəsi haqqında orta əsr qaynaqlarında zəngin məlumatlar vardır. Vaxtilə Qoxtn adlanan Ordubad ərazisi haqqında ilk məlumatlara e.ə. VI-IV əsrlərə aid hadisələrlə bağlı rast gəlinir. Digər mənbələr də təsdiq edirlər ki, bu torpaqlarda insanların məskunlaşması eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlanmışdır. Bölgənin miladdan çox-çox əvvəl məskunlaşmasına əsasən deyə bilərik ki, ərazisi və ətrafı maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olan Vənənd kəndi də Ordubadın qədim tarixə malik yaşayış məskənlərindən biridir. Tədqiqatçılar belə bir fikirdədirlər ki, bu yaşayış yeri türk tayfalarından olan bulqarların Qafqazın cənubuna gəlməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Professor Ə.Fərəcov kəndin ərazisinin miladdan qabaq II əsrdə Volqa bulqarları tərəfindən məskunlaşdığını, kəndin adının isə həmin tayfanın başçısının adından əmələ gəlməsini ehtimal edir [14, c. 32]. M.İsmayılov qeyd edir ki, Azərbaycan və Ermənistan ərazisinin ən qədim sakinlərindən biri, dillərinin Azərbaycan dilinin kökündə dayanması şübhə doğurmayan bulqarlar – vəndlər olmuşlar [3, s. 86]. Alim bu soyların Azərbaycan ərazisində olmalarını o vaxtdan qalmış yer adları ilə – toponimlərlə təsdiq etmək üçün Ordubad rayonundakı Vənənd, Zəngəzur rayonundakı Vənətli, Lerik rayonundakı Vənədi, Füzuli rayonundakı Yağlavənd və s. kəndlərin adını misal göstərir [3, s. 86].

Professor M.Seyidov Vənənd adlı yaşayış məskəninin yaranması haqqında ilk orta əsr

qaynaqlarından türk dilli bulqar qəbiləsinə aid belə bir fikir gətirir: “...köç səbəbi ilə Bulqar Vəndur Vund bu yerlərdə yurd saldı, Vənənd onun adı ilə adlandı və bu günə kimi (yaxın) kəndlər onun qardaşı və soyunun adını daşıyır” [7, s. 325]. Məşhur Türkiyə alimi M.F.Kırzıoğlu da Vənənd adlı yaşayış məskənlərinin bulqar-türk tayfalarının şimaldan Cənubi Qafqaza axınları ilə bağlı olaraq yaranması fikrindədir [16, s. 6].

Bulqar tayfalarının Bulqar Vəndur Vundun başçılığı ilə indiki Türkiyə ərazisinə gəlməsini, Şirak əyalətində məskunlaşdıqlarını [4, s. 107] və orada Vənənd adlı yaşayış məskəni saldıqlarını tarixçi-etnoqraf, toponomika üzrə məşhur alim Q.Qeybullayev də təsdiq edir [4, s. 60, 104, 106]. Onun fikrincə, Ordubaddakı Vənənd kəndi Qars əyalətində yerləşən Vənənddən Naxçıvana köçən ailələrin hesabına yaranmış, coğrafi adı da onlar özləri gətirmişlər [4, s. 12]. AMEA-nın müxbir üzvü, professor S.Babayev isə bu faktı qeyd etməklə yanaşı, Qars əyalətindəki Vənəndin Ordubaddakı Vənənddən köçüb gələnlərin hesabına yaranması ehtimalını irəli sürmüşdür [2, s. 21].

M.Vəlili (Baharlı) ehtimal edir ki, bulqarların hərəkət yolu Azərbaycandan, Xəzər sahillərindən düşmüşdür. Alim fikrini möhkəmləndirmək üçün yazır ki, onlar hərəkət etdikləri yerlərdə bir çayın və bəzi bulqar adlı kəndlərin adlarında öz izlərini qoymuşlar [9, s. 35]. Bütün bunlara əsasən ehtimal etmək olar ki, ərazisi indiki Ermənistan və şərq Türkiyəyə nisbətən daha münbit və bərəkətli olan Azərbaycan torpaqları bulqarları daha çox cəlb etmiş və onlar Xəzər boyu ilə hərəkət edərək Azərbaycanın içərisinə daxil olmuş, oradan Araz boyu ilə yuxarı istiqamətdə gedərək Naxçıvana gəlib çıxmışlar. Ola bilsin ki, bulqarlar Bulqar Vəndur Vundun başçılığı ilə ilk dəfə burada Vənənd kəndini salmış, sonra isə qərbə doğru yollarını davam etdirmiş və Qars ətrafına gələrək orada da eyni adlı yaşayış məskəni salmışlar.

Bulqar tayfalarının Qafqazın cənubuna gəlməsi tarixini bəzi müəlliflər miladdan qabaq II əsrə aid edir. Ancaq M.Vəlili bu fikrə qarşı çıxır və yazır ki, göstərilən əsrdə bulqarların buraya hicrət etdiklərinə inanmaq çətindir. Çünki onlar ancaq tarixi miladın 475-ci ilində (147 il hicrətdən irəli) buraya gəldilər. Tarix deyən kimi, o zaman adları da belə məlum deyildi [9, s. 35]. Orta əsr qaynaqlarına və türklərin tarixi ilə məşğul olan tarixçilərin fikirlərinə əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar da bulqarların bu ərazilərə gəlməsini miladdan sonrakı yüzilliklərə aid edirlər. Məsələn, t.e.d. Q.Qeybullayev bulqarların bu ərazilərə gəlməsini II əsrə [5, s. 204], akademik Ə.S.Sumbatzadə isə V əsrin sonu-VI əsrin əvvəllərinə aid edir [13, s. 82].

Deyilənlərdən görünür ki, miladın əvvəllərində bulqarlar Qafqazın şimalından cənubuna bir neçə mərhələdə köçmüş, Azərbaycan, indiki Ermənistan və Türkiyə ərazisində yaşayış məskənləri salmışlar. Həmin vaxt Naxçıvan ərazisində də belə bir yaşayış məskəni salınmış və kəndi salan bulqarlar onu öz başçılarının şərəfinə Vənənd adlandırmışlar. M.Xorenasinin məlumatına inansaq kəndin əsasının miladdan öncə II əsrdə, elmin nailiyyətlərini əsas götürsək isə miladdan sonrakı ilk yüzilliklərdə qoyulması faktının şahidi oluruq. Əsası türk bulqarlar tərəfindən qoyulan Vənənd kəndinin əhalisi indi də ancaq Azərbaycan türklərindən ibarətdir.

Bulqar türklərinin Naxçıvanda məskunlaşması fikrini tarixin ən sanballı qaynaqlarından olan epigrafiq abidələr də təsdiq etməkdədirlər. Şahbuz bölgəsindəki “Böyük Qəbirli” adlı qəbiristanlıqda qeyd alınmış sənduqə tipli xatirə abidəsi (115x60x35 sm) üzərində ərəb dilində yazılmış kitabənin mətnindən aydın olur ki, sənduqə “Div-xan Bulqar Bahadır” adlı sərkərdənin xatirəsinə hazırlanmışdır. Bulqar tayfalarına mənsub olan bu sərkərdə Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin zamanında (1524-1576) yaşamış və orduda xidmət etmişdir. Şahbuz bölgəsində qeyd alınan bu abidə və yuxarıda sadalanan faktlar Bulqar türklərinin tarixin

müəyyən çağlarında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşması və oturaq həyat keçirərək yaşamasını təsdiq edən faktlardır. Naxçıvan şəhərinə daxil olan Bulqan kəndinin adının da Bulqar türkləri ilə əlaqədar yaranması şübhə doğurmur.

Miladın əvvəllərində bir neçə mərhələdə Azərbaycan ərazisinə gəlmiş və müxtəlif bölgələrdə məskunlaşmış Bulqar türkləri qısa bir zamanda yerli türk tayfaları ilə qaynayıb qarışmış və III-VIII yüzilliklərdə Azərbaycan xalqının təşəkkülündə yaxından iştirak etmişlər.

Vənənd kəndinin ərazisində indiyədək arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Ona görə də kəndin yaranması və onun qədim tarixi haqqında sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Biz bu fikirdəyik ki, kəndin əsası miladdan sonrakı ilk yüzilliklərdə bulqarlar tərəfindən qoyulmuş və müəyyən vaxtdan sonra o inkişaf etmiş yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Bunu təsdiq edən ən dəyərli faktlardan biri kənddə orta əsrlər dövründə inşa edilmiş tarix-memarlıq abidələridir. Özünün planlaşdırılması və tikilişində orta əsr şəhərsalma mədəniyyətinin əlamətlərini saxlayan Vənənddə bu günə qədər çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri gəlib çatmışdır. Kənddə indi də qalan hamam, iri həcmli Came məscidi, bir neçə məhəllə məscidi, Pir Məqsud xanəgahı, təxminən 1 hektar sahəni əhatə edən orta əsr qəbiristanlığında qalan bədii daşyonma sənəti nümunələri – başdaşı, sənduqə və qoç formalı qəbirüstü xatirə abidələri kəndin keçmişdəki yüksək inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Xüsusilə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki ən qədim məscidlərdən (XIV əsrin əvvəlləri) birinin məhz bu kənddə olması da kəndin orta əsrlər dövründəki inkişaf səviyyəsindən xəbər verir.

Vənəndçay hövzəsi özünün gözəl təbiəti ilə fərqləndiyindən Vənənd kəndi və onun ətrafındakı yaşayış məskənləri orta əsrlər zamanı iri feodalların və hökmdarların diqqətini cəlb etmişdir. Qaynaqlar təsdiq edir ki, məşhur alim Xacə Nəsirəddin Tusinin nəslindən olan Ordubadlı Fəthi bəyin XVI əsrdə Vənənd dairəsində yerləşən Dırnis, Anaqut, Sal və Berdak kəndlərində mülkləri olmuşdur. Vənənd kəndi Səfəvilər zamanı mühüm yaşayış məskəni kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. XVII əsrin əvvəllərində Ordubad şəhəri osmanlılardan geri alındıqdan sonra Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas hicri 1015-ci ilin rəcəb ayının 4-də (6 noyabr 1606-cı il) şəhərə gəlib orada qaldığı 10 gün müddətində Vənənd və Əylisi də gəzir. Şah Abbas kimi qüdrətli bir hökmdarın Vənəndə xüsusi diqqət yetirməsi və onu gəzməsi göstərir ki, o XVII əsrin əvvəllərində əhəmiyyətli yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Həmin vaxt I Şah Abbas Vənənd və Əylisi Ordubad şəhəri ilə birlikdə özünün baş vəziri (etimad-üd-dövlə), görkəmli alim Xacə Nəsrəddin Tusinin nəslindən olan Hatəm bəy Ordubadiyə bağışlayır. Ona görə də Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Vənənd də Ordubad kimi Tusi nəslindən olan adamlar tərəfindən idarə edilirdi.

Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda yaranan kiçik feodal dövlətlərindən biri də Naxçıvan xanlığı idi. Xanlığın idarə olunmasını asanlaşdırmaq məqsədi ilə ərazi iki dairəyə (Naxçıvan və Ordubad) bölünmüşdü. Dairələr isə öz növbəsində mahallara ayrılmışdı. Həmin vaxt Vənənd kəndi Ordubad dairəsində təşkil edilən beş mahaldan biri olan Dəstə mahalına daxil edilmişdi. Həmin dövrdə, Ordubad dairəsini Əbdülfəth xan idarə etdiyi zaman Vənənddə şüşə zavodu inşa edilmişdi. Şüşə hazırlamaq üçün materialı zavoda Naxçıvan dairəsindəki Əbrəqunus kəndi yaxınlığından gətirirdilər. Zavod ikinci Rusiya-İran müharibəsində (1826-1828-ci illər) fəaliyyət göstərmişdir. Həmin müharibə zamanı bütün ustalar İrana qaçdığından zavod məhv olmuşdu [11, s. 225].

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan xanlığı və Ordubad mahalı Rusiya ilə birləşdirildikdən sonra Vənənd kəndi Ordubad dairəsinin Dəstə mahalının tərkibində qalır. O zaman kənddə 64 ailədə birləşmiş 299 nəfər (161 kişi, 138 qadın) yaşayırdı

[15, s. 623-626]. İ.Şopenin yazdığına görə həmin vaxt kənddə müsəlmanlardan başqa ayrı millət yaşamamışdır [15, s. 623-626]. Rusiya ilə birləşdirilən zaman Vənənddə 9 xalvar sahəni əhatə edən 60 bağ, 4 minədək tut ağacı var idi [11, s. 225]. Torpaqların 4 hissəsi xəzinəyə, bir hissəsi İbrahim Sultana məxsus olmuşdur [11, s. 224]. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Vənənd kəndi Ordubad bölgəsi ilə birlikdə 1924-cü ildə yaradılan Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərkibinə daxil olmuşdur.

Vənənd kəndi orta əsrlər zamanı yaradılmış digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı müxtəlif dövrlərə aid epiqrafik abidələrlə – kitabələr ilə də çox zəngindir. Kəndin cənubunda yerləşən qəbiristanlıqda üzərində kitabə olan bir neçə başdaşı tipli xatirə abidəsi vardır. Ölçüsü 53x40x5 sm olan bu başdaşı üzərində ərəb dilində qalan kitabənin mətni belədir: “... mərhum günahları bağışlanmış əmir Mehrin oğlu, günahları bağışlanmış, xoşbəxt şəhid, qüdrətli hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş usta Qasım – Allah hər ikisinin qəbrini nurlandırсын – ən-nəccar əl-Vənəndi. Səkkiz yüz yetmiş ikinci ilin rəcəbül-mürəccəb ayında (26.01-24.02.1468-ci il) yazıldı”.

İkinci başdaşının (104x48x9 sm) da bir hissəsi sınıb məhv olmuşdur. Başdaşı üzərində 7 sətirdə, ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Quran, LV- 26. Bu bağça ustad Qasımın oğlu, mərhum, günahları bağışlanmış, hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş əl-ustad mövlana Səfərindir. Allah onun qəbrini nurlandırсын. Tarix, şəban ayı, səkkiz yüz doxsan yeddinci il (may 1492-ci il)”.

Kitabənin mətnindən aydın olur ki, başdaşının xatirəsinə hazırlandığı əl-ustad mövlana Səfər əvvəlki kitabədə adı çəkilən və 1468-ci ildə vəfat etmiş ustad Qasımın oğludur. Atasından 24 il (1492-ci ildə) sonra vəfat edən oğlu onun yanında dəfn edilmişdir. Ata və oğula mənsub olan bu iki kitabə göstərir ki, XV əsrdə Vənənddə ailəvi dəfn yerləri olmuş, 24 il keçməsinə baxmayaraq oğul atasının yanında dəfn edilmişdir.

Bu başdaşılarla yanaşı dayanan üçüncü başdaşı (85x37x8 sm) üzərindəki kitabə də özündə tarixi məlumatlar saxlamışdır. Ərəbcə kitabənin tərcüməsi belədir: “Quran, LV-26, 27. Bu bağça mərhum, günahları bağışlanmış, xoşbəxt şəhid, hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndinindir – Allah onun qəbrini nurlandırсын –...”. Kitabənin sonu ovulub töküldüyündən, tarixlər isə adətən həmin hissədə yazıldığından onun dövrünü dəqiq təyin etmək mümkün olmamışdır. Ancaq paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə və əvvəlki iki abidə ilə yanaşı olmasına əsasən onu XV əsrə aid etmək olar.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış bir başdaşının baş və ayaq tərəfi sındığı üçün üzərində qalan kitabə tam deyildir. Başdaşının üzərində (42x43x8 sm) üç sətirdə qalan kitabə belə bir mətndən ibarətdir: “...ordu, mərhum günahları bağışlanmış, xoşbəxt şəhid, hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş, bağışlanmış... oğlu İğqus ağa...”. Tarixi məhv olan bu kitabəni oxşar cəhətlərinə və xətt xüsusiyyətlərinə görə haqqında bəhs edilən abidələrlə eyni dövrə – XV əsrə aid etmək olar.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış və baş tərəfi sınıb itmiş başdaşı (38x23 sm) üzərində nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmış kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Qasım Vənəndinin oğlu Əbu Nəsr – təmizlik (paklıq) Allaha məxsusdur. Zilhicce ayı, doqquz yüz otuz yeddinci il tarixdə (16.07-15.08.1531-ci il)”.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsi (54x47x10 sm) üzərində bəzi yerləri aşınaraq məhv olmuş kitabənin aşağı hissəsi sonralar qəbrin üstü düzəldilərkən betonun içərisində qalmışdır. Kitabənin qalan hissəsinin mətni belədir: “Quran LV-26,27. Allah, Məhəmməd, Əli. Tarix ... Bu bağça mərhum, günahları bağışlanmış...”

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsi (24x40x8 sm) üzərində məzar kitabəsi təzə qəbrin üstünə qoyulub betonlandığı üçün aşağı hissəsini oxumaq mümkün olmamışdır. Ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətni belədir: “Bu bağça mərhum... oğlu Xocanıdır. Tarix... il”. Kitabəni XVI yüzilliyə aid etmək olar.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsinin səthinin baş tərəfində dördbucaqlı çərçivə oyulmuş, ondan aşağıda isə yuxarıdan çatma tağla tamamlanan formada oyuq açılmış, çatma tağın hər iki tərəfində yenə kiçik ölçülü çərçivələr açılmış, hər üç çərçivədə Quran ayəsi yazılmışdır: “Quran, LV-26, 27”. Çatmatağlı oyuğun içərisində isə ərəb dilində belə bir kitabə həkk edilmişdir: “Allah, Məhəmməd, Əli! Tarix ... Bu bağça və qəbir, mərhum, günahları bağışlanmış...”. Kitabənin qalan hissəsi torpağın altında qaldığı üçün oxunması mümkün olmamışdır.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başqa bir başdaşı tipli xatirə abidəsinin baş tərəfi sınıb itdiyi, aşağı hissəsi isə torpağın altında qaldığı üçün üzərində həkk olunan kitabənin tam oxunuşu mümkün olmamışdır. Ərəb dilində yazılmış kitabənin qalan iki sətirində bu sözlər yazılmışdır: “Bu bağça mərhum Burcu Çələbinindir. ... altıncı il tarixdə”. XVI əsrə aiddir.

Qəbiristanlıqda bu vəziyyətdə olan bir neçə başdaşı parçası vardır. Həmçinin, qəbiristanlıqda iki ədəd daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidəsi qalmışdır. Nisbətən iri həcmli fiqurun belində kitabə izləri vardır. Ehtimal ki, bu fiqurlar V.M.Sısoyevin yüzilliyimizin 20-ci illərində qəbiristanlıqda qeydə aldığı qəbirüstü xatirə abidələridir.

Vənənd kəndi ərazisindəki müsəlman kitabələri qeyd olunanlarla məhdudlaşmır. Belə kitabələrdən biri kəndin mərkəzindəki meydanın cənub tərəfində yerləşən Came məscidindədir. Sahəsi təxminən 400 kvadratmetr olan məscidin içərisində, şimal divarın qarşısında qadınların oturması üçün düzəldilən balkonun taxtalarından birinin üzərində (348x26 sm) qara rənglə, süls və şikəstə xətləri ilə kitabə yazılmışdır. Qarışıq ərəb-fars dillərində yazılan bu kitabə əvvəlcə iri, sonra getdikcə kiçilən xətlə yazılmışdır. Kitabə ilk dəfə XIX yüzilliyin ortalarında rus alimi və diplomatı N.V.Xanikov tərəfindən tədqiq və nəşr etdirilmişdir.

Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Bu səadətli məscidin yenidən bərpa edilməsinə, ibadətə layiq Hökmdarın (Allahın) köməyi ilə 1145-ci ilin məhərrəm ul-həram ayında səadətli cənab Əxəvi Məhəmməd Molla Zəhir ibn mərhum, bağışlanmış, bağışlayan Allahın rəhmətinə çatmış Mövlana Məhəmməd Möminin – Allah onların hər ikisini bağışlasın – səyi nəticəsində mübarək bir zamanda əmr edilmişdir. Bu zaman vəziyyət çətin, qəhətlik həddən aşmışdı. Məzənnəyə görə tilani çəkisi ilə bir batman buğda dörd yüz dinara, düyü səkkiz yüz dinara, yağ iki min səkkiz yüz dinara, bal üç min iki yüz dinara, məvic iki min dörd yüz dinara, pendir min altı yüz dinara, (ucuzlu) qaysı səkkiz yüz dinara, soğan səkkiz yüz dinara, sarımsaq min iki yüz dinara, pambıq dörd min dinara, qovun tumu beş min dinara satılırdı. Bahalıq və qəhətlik nəticəsində zəmanə cəhənnəmi andırırdı. Zəmanə elə pis olmuşdu ki, Vənənd kəndi və onun ətrafı bir il içərisində üç dəfə talan olmuşdu. Bir çox müsəlman qadın və kişiləri öldürülüb və əsir alınmışdı. Digər Allah bəndələri qaçaraq Araz çayını keçib o taydakı kəndlərdə məskən salmışdılar. O pozğunluq zamanında alver qapısı bağlanmışdı. Allahın dəyişməz, böyük və yüksək dərğahına ümidvarlıq ki, bütün müsəlman və möminlərin şəhərlərindən belə bəlaları qaldırar və uzaqlaşdırar. Amin! Peyğəmbərlərin ən hörmətlinin xatirəsinə (bunu) mərhum Mövlana Məhəmməd Mömin Vənəndinin oğlu, günahkar, yazıq, yoxsul Məhəmməd Rzadan – Allah onları peyğəmbər və onun vəsisi xatirəsinə bağışlasın – qəbul et! 1145-ci il (24.06-23.07. 1732-ci il)”.

Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, hicri 1145-ci ildə məscidin binası yenidən bərpa edilmişdir. Bu haqda dəyərli məlumatlar verən kitabə yazıldığı dövrün tarixi hadisələrini izah

etmək baxımından da qiymətli faktlar təqdim edir. Məlumdur ki, Səfəvilər dövlətinin yaranmasından sonra Osmanlı imperiyası ilə baş verən müharibələr zamanı bütün Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazisi döyüş meydanına çevrilir, əldən-ələ keçirdi. Kitabənin yazıldığı dövr də bu müharibələrin yenidən qızıxdığı vaxta təsadüf edir. Artıq bu zaman dövrünün güclü dövlətlərindən birinə çevrilmiş Rusiyanın da bu ərazilərə marağı artır. Xəzər boyu torpaqlar onlar tərəfindən işğal edilir. Qafqaz Osmanlı, Səfəvi və Rusiya dövlətlərinin mənafeyinin toqquşduğu bir əraziyə çevrilir. Belə bir vaxtda Arifi Əhməd paşanın komandanlığı altında olan Osmanlı qoşunu 1724-cü il avqustunda Rəvan qalasını mühasirə edir. Ancaq Səfəvi hökmdarı şah II Təhmasibin Rəvan xanı Mustafa xanın köməyinə 30 minlik qoşun göndərmək planından xəbər tutan Arifi Əhməd paşa həlledici zərbənin istiqamətini dəyişmək qərarına gəlir və Bəyazid hakimi Mahmud paşa ilə Ələşkert bəyi Xəlil bəyi və başqalarını cənuba, Naxçıvana doğru göndərir. 1724-cü ilin sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan şəhəri tutulur. Sentyabrın 10-da osmanlılar Ordubad yaxınlığında bir saata yaxın davam edən vuruşmada Naxçıvan hakimi Mənsur xanın 8 minlik qoşunu üzərində qələbə çalaraq bütün Naxçıvan ərazisini ələ keçirirlər [6, s. 12]. Bundan sonra Naxçıvanda Osmanlı üsul-idarəsi və yeni inzibati-ərazi bölgüsü – 14 nahiyədən ibarət “Naxçıvan sancağı” yaradılır. Osmanlılar tərəfindən yeni yaradılan inzibati-ərazi bölgüsünə görə Vənənd kəndi Azadçiran nahiyəsinə daxil edilir.

Tutulan ərazilərdə idarə işlərini asanlaşdırmaq və vergi verməli olan əhalidən vergilərin nizamlı şəkildə toplanmasını təşkil etmək üçün osmanlılar inzibati-ərazi bölgüsünü müəyyənləşdirir, vergi verəcək adamları təyin edir, hər yaşayış məskənində əkinçilik, maldarlıq, bostançılıq və digər sahələrə aid məlumatları toplayır, verginin illik miqdarını müəyyənləşdirirlər. Bütün bu məlumatlar sənədlərdə əks olunurdu. Belə sənədlərdən biri də 1727-ci ildə Naxçıvan ərazisinə aid hazırlanmış “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”dir. Bu “Dəftər”də 1727-ci ildə Naxçıvan sancağına daxil olan yaşayış məskənləri, o cümlədən Vənənd kəndi haqqında çox dəyərli məlumatlar əks olunmuşdur. “Dəftər”in 184-186-cı (orijinalda 180-182) səhifəsində Vənənd kəndində yaşayan vergi yaşına çatmış (20 yaşından yuxarı) kişi cinsindən olan əhalinin adları və atalarının adları, ailə vəziyyətləri – evli və ya subay olmaları, verəcəkləri vergilər, onların dəyəri və s. müfəssəl surətdə qeyd olunmuşdur [6, s. 184-185].

“Dəftər” tərtib olunarkən Vənənddə il boyu işləyən 4 dəyirman olmuş, əhalidən alınan vergilərin ümumi dəyəri 12783 ağça təşkil etmişdir [6, s. 184]. Toplanmış vergilərin miqdarı göstərir ki, Azadçiran nahiyəsinə daxil edilmiş 37 yaşayış məskənindən Ordubad qəsəbəsi, Meqri kəndi, Bist kəndi, Çənənəb kəndi, Yuxarı və Aşağı Əylis kəndlərindən sonra Vənənd ən çox vergi verən kənd olmuşdur [6, s. 30-31]. Vənənd əhalisi buğda, arpa, düyü, pambıq və digər məhsullar əkməmiş, meyvəçiliklə, bostançılıqla, arıçılıqla və s. məşğul olmuşlar [6, s. 186].

“Dəftər”dən görünür ki, başqa yerlərdən gəlib kəndin torpaqlarından qışlaq kimi istifadə edirmişlər. Bunun əvəzində isə ildə 200 ağça vergi ödənməmiş [6, s. 186]. Osmanlı vergi siyasətinə görə hər iki qoyun və ya keçi üçün bir ağça vergi alınır [6, s. 18]. Həmin vaxt Vənənd əhalisi 900 ağça “adəti-ağnam” (qoyun və keçi üçün alınan vergi) verirdi [6, s. 186]. Deməli, kənddə 1800 xırda buynuzlu heyvan var imiş.

“Dəftər”in tərtib olunmasından sonrakı illər Səfəvilərin, xüsusilə, Nadirqulu xanın Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan geri almaq üçün mübarizəsi ilə xarakterikdir. Bu müharibələr zamanı Azərbaycan ərazisi xeyli zərər çəkir, ölkə talanır və viran edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nin tərtib olunmasından 5 il sonra yazılmış Vənənd məscidinin kitabəsində qeyd edilir ki, Vənənd kəndi və onun ətrafı bir il içərisində üç dəfə talan olmuş, əhali öldürülüb və əsir alınmış, qaçıb Arazın o tayına pənah aparmışdılar.

Bu zaman nəinki Naxçıvanda, bütün Azərbaycanda təsərrüfat pozulmuş, torpaqlar becərilməmiş və qəhətlik, aclıq başlanmışdı. Vəziyyət getdikcə ağırlaşmış, bahalıq artmışdı. Əgər 1732-ci ildə kitabədə qeyd edildiyi kimi buğdanın bir manı 400 dinara satılırdısa, Nadir şahın hakimiyyəti illərində taxılın hər manı 900 dinara satılırdı [1, s. 345]. Kitabədə də qeyd olunduğu kimi məscid bərpa olunan və kitabə yazılan zaman baş verən müharibələrin törətdiyi çətinliklər ucbatından “vəziyyət çətin, qəhətlik həddən aşmışdı”. Məhz buna görə də həmin vaxt əhalinin vəziyyəti həddindən artıq pisləşmiş, çox ağırlaşmış, dözülməz olmuşdu. Bu vəziyyət kitabəni yazan xəttatın dili ilə obrazlı şəkildə belə ifadə olunmuşdur: “Bahalıq və qəhətlik nəticəsində zəmanə cəhənnəmi andırırdı”.

Kitabə XVIII əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda işlənən çəki sistemi, çəki və pul vahidi haqqında məlumat verir. Aydın olur ki, həmin vaxt bölgədə tilani çəki sistemindən istifadə olunurmuş. Çəki vahidi kimi man tətbiq edilirmiş. Burada bir cəhətə diqqət yetirmək yerinə düşər. Səfəvi dövlətinə daxil olan ayrı-ayrı ərəzilərdə man çəki vahidi kimi müxtəlif ağırlığı ifadə edirdi. Məsələn, Təbriz manı 3 kq, Gilan manı 6 kq, Qarabağ və Şamaxı manı 8 kq olduğu halda [8, s. 162] Naxçıvan manı 13 kiloqrama bərabər idi [12, s. 94].

Kitabədə xəttat bazarda satışda olan bir sıra ərzaq (buğda, arpa, düyü, yağ, bal, doşab, pendir, məviz, qaysı, soğan, sarımsaq, qovun tumu) və qeyri ərzaq (pambıq) məhsullarının adları, onların qiymətləri haqqında məlumat verir və bahalıq ucbatından alverin səviyyəsinin aşağı düşməsindən gileylənir: “O pozğunluq zamanında alver qapısı bağlanmışdı”.

Tədqiqatçıların fikrincə Azərbaycanda son dərəcə acınacaqlı olan ümumi vəziyyət 1744 və 1746-cı illərdə daha da pisləşmişdir. Əgər 1732-1733-cü illərdə Naxçıvan ölkəsində bir man taxılın qiyməti 400 dinar olmuşdusa, 1742-ci ildə Təbriz manı ilə buğda unu 300 dinara qalxmışdı. Təbriz manının 3 kq, Naxçıvan manının isə 13 kq olduğunu nəzərə alsaq, aydın olur ki, 1732-1733-cü illərdə buğdanın kiloqramı təxminən 30 dinar, 1742-ci ildə isə buğda ununun kiloqramı 666 dinar olmuşdur [10, s. 241].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi adamlar bu kitabədə qeyd edilən bərpa tarixinə əsasən məscidin inşa tarixini XVIII yüzilliyə aid edirlər. Əslində isə məscidin inşa tarixi daha qədimdir. Binanın içərisində, şimal-qərb tərəfdə indi də qalan bir tikili vardır. Vaxtilə məscid bu tikilidən ibarət olmuşdur. Sonralar XVIII əsrdə abidə bərpa edilərkən genişləndirilmiş, həmin məscidə isə toxunulmamış, içəridə saxlanmışdır. Bu kiçik məscidin vaxtilə qərb tərəfdən giriş qapısı olmuşdur (məscid sonralar, bərpa zamanı genişləndirilərkən giriş qapısından təxminən 1,5 metr qərbdə divar hörülüb, qapı içəridə qalmışdır). Qapının baş tərəfində qırmızımtıl rəngli iri həcmli bir daş qapıbaşı kimi qoyulmuş və onun üzərində fars dilində nəsx xətti ilə bir sətirdə kitabə həkk edilmişdir. Lövhənin sağ tərəfində aşağıdan başlayaraq yuxarıya doğru yazılaraq, sonra düz xətt istiqamətində davam edərək, lövhənin sol tərəfində aşağıya doğru həkk edilən kitabənin bəzi yerləri ovulduğu üçün mətnini tam oxumaq mümkün olmamışdır. Mətnin qalan hissəsinin tərcüməsi belədir: “Ürək dolu arzu ilə, şadlıqla, din və xalqın möhkəm köməyi ilə, dostların arzusu ilə (Allahın) bu evi yeddi yüz iyirmi beşinci ildə yarandı (18.12.1324-07.12.1325-ci il)”. Göründüyü kimi, məscidin əsası 1325-ci ildə qoyulmuş, bərpadan (1732-ci ildən) təxminən 400 il əvvəl inşa edilmişdir. Ancaq epiqrafik sənədlərin – kitabələrin məlumatına məhəl qoyulmadığından Vənənd məscidinin yaşı 400 il “cavanlaşdırılmışdır”.

İslamın müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”də məscidlərin bərpası və təmiri təqdir edildiyindən orta əsrlər dövründə məscidlər ehtiyac olduqda ayrı-ayrı adamlar və ya bütün camaat tərəfindən bərpa, yaxud təmir edilirdi. Belə təmir işlərindən biri bu məsciddə 1890-cı ildə

olmuşdur. Bunu məscidin cənub divarında qara rənglə gəc üzərində yazılan kitabə təsdiq edir. Məscidin mehrabının sağ tərəfində adi və müəkkəs (güzgü ilə oxunan) qaydada yazılan kitabənin (243×53 sm) mətninin tərcüməsi belədir: “Ya Əli, kömək ol! Kömək ol, ya Əli! 1307-ci ilin mübarək Ramazan ayında (23.04.-21.05.1890-cı ildə) Mirzə Süleyman Mərəndi yazdı”.

Kitabədən məlum olur ki, məscid 1890-cı ildə təmir olunmuşdur. Həmin vaxt məscidin mehrabı nəbatı ornamentlərlə gözəl bəzədilmiş, orada kiçik mətnli dini kəlamlar yazılmışdır. Ehtimal etmək olar ki, məsciddə təmir işləri zamanı orada rəngsazlıq işlərini Mirzə Süleyman Mərəndi yerinə yetirmiş, axırda da öz imzasını divara yazdığı kitabədə qoymuşdur.

Yekun olaraq demək olar ki, Vənənd kəndi bulqar türk tayfalarının bu ərazilərə gəlməsi ilə eramızın əvvəllərində yaranmış, sonralar Naxçıvanın inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Kənd XIV-XVI əsrlərdə daha da inkişaf etmiş, bölgənin mədəni-iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. XVII-XVIII əsrin əvvəllərində müharibələr meydanına çevrilən Vənənd böyük zərər çəkmiş, dağıntılara məruz qalmış, tədrisən tənəzzül etmişdir. Sonralar kənddə yenidən müəyyən dərəcədə inkişaf başlamış və o Ordubad bölgəsinin iri yaşayış məskənlərindən birinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. I c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, s. 345.
2. Babayev S. Naxçıvanın bəzi etnotoponimləri // Elm və həyat, 1985, № 7.
3. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
4. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994, 153 s.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 85-89.
8. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
9. Vəlili M. (Baharlı). Azərbaycan: Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi очерк. Bakı: Azərənəşr, 1993, 192 s.
10. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир шаха Афшара. Москва: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 284.
11. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 264 с.
12. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв.) как историко-культурные памятники. Баку, 1987, 179 с. Azərb. EA ТИЕА. Инв. № 8383.
13. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенезис и формирование народа. Баку: ЭЛМ, 1990, 304 с.
14. Фараджев А. Ордубад. Баку: Азернешр, 1970, 152 с.
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 1231 с.
16. Kırzioğlu M.F. Ani şehri tarihi. Ankara, 1982.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

Fakhraddin Safarli

THE VANAND VILLAGE: HISTORY, MONUMENTS

The paper tells about the history and historical and cultural monuments of the village of Vanand, Ordubad district. It is noted that the village of Vanand, founded by the Volga Bulgars, who arrived in Azerbaijan, has passed a long way in development. In the territory of the village of Vanand, which reached a high level of growth in the Middle Ages, survived to our days: one Jame mosque, several quarterly mosques; one center associated with Sufism; a majestic cemetery, many epigraphic monuments – Muslim inscriptions. The paper gives brief information about these monuments, primarily Muslim epigraphic monuments, their importance as historical and cultural monuments.

Keywords: Nakhchivan, Ordubad, Vanand, mosque, cemetery, inscription.

Фахреддин Сафарли

СЕЛО ВАНАНД: ИСТОРИЯ, ПАМЯТНИКИ

В статье рассказывается об истории и историко-культурных памятниках села Вананд Ордубадского района. Отмечается, что село Вананд, основа которого была заложена приехавшими в Азербайджан волжскими булгарами, прошло большой путь развития. На территории села Вананд, достигшего в средние века высокого уровня развития, до наших дней дошли: одна мечеть Джаме, несколько квартальных мечетей; один центр, связанный с суфизмом; величественное кладбище, множество эпитафических памятников – мусульманских надписей. В статье даётся краткая информация об этих памятниках, особенно о мусульманских эпитафических памятниках, отмечается их значение как историко-культурных памятников.

Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, Вананд, мечеть, кладбище, надпись.

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.10.2019

Son variant 07.01.2020